

Xavier Bougarel
NADŽIVJETI CARSTVA

STUDIJE ZA HISTORIJU BiH

Knjiga 7

Izdavač

Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest,
Sarajevo

Za izdavača

Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik

Husnija Kamberović

Recenzenti

Husnija Kamberović
Edin Omerčić

Prijevod sa francuskog

Almira Drino

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.6)
323.1(=163.43)

BOUGAREL, Xavier

Nadživjeti carstva : islam, nacionalni identitet i politička lojalnost
/ Xavier Bougarel ; [prijevod sa francuskog Almira Drino]. - Sarajevo :
Udruženje za modernu historiju = Udruga za modernu povijest, 2020. -
408 str. ; 25 cm. - (Studije za historiju BiH ; knj. 7)

Prijevod djela: Survivre aux empires. - Bibliografija: str. 383-399 i uz
tekst. - Registar.

ISBN 978-9926-8306-9-4

COBISS.BH-ID 28793350

Xavier Bougarel

NADŽIVJETI CARSTVA

**Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost
u Bosni i Hercegovini**

Sarajevo, 2020.

Naslov originala: **Survivre aux empires. Islam, identité nationale et allégeances politiques en Bosnie-Herzégovine**

Copyright: © Éditions Karthala, 2015, By arrangement with So Far So Good Agency

Pravo prijevoda na bosanski jezik ima Udruženje za modernu historiju

SADRŽAJ

TERMINOLOŠKA POJAŠNJENJA	7
UVOD	9
Poglavlje I	
NA IZVORU NACIONALNE NEOPREDIJELJENOSTI (1878.-1914.) ..	23
Poglavlje II	
RAZOČARENJE U JUGOSLAVENSTVO (1914.-1941.)	61
Poglavlje III	
KRIVUDAVA POTRAGA ZA SIGURNOŠĆU (1941.-1945.)	99
Poglavlje IV	
AFIRMACIJA MUSLIMANSKE NACIJE (1945.-1990.)	133
Poglavlje V	
U SMRTONOSNOM ZAGRLJAJU NACIONALIZAMA (1990.-1995.) ..	193
Poglavlje VI	
ISLAM KAO SRŽ BOŠNJAČKE NACIJE (1990.-1995.)	237
Poglavlje VII	
NA EVROPSKIM MARGINAMA UMMETA (1990.-1995.)	281
Poglavlje VIII	
SNOVI O NACIJI, APELI CARSTVU (1995.-2012.)	305
ZAKLJUČAK	363
SPISAK SKRAĆENICA	381
ODABRANA BIBLIOGRAFIJA	383
REGISTAR IMENA	401

TERMINOLOŠKA POJAŠNJENJA

U Bosni i Hercegovini tradicionalno postoje tri glavne zajednice: muslimanska/bošnjačka, pravoslavna/srpska i katolička/hrvatska, kao i malobrojnija jevrejska zajednica. Sve do šezdesetih godina prošlog stoljeća pojam "musliman" pisao se bilo velikim "M", bilo malim "m" i u zavisnosti od konteksta označavao je isključivo bosanske muslimane ili sve članove ummeta (zajednice vjernika). Godine 1968., Savez komunista Bosne i Hercegovine zvanično je priznao postojanje muslimanske nacije i uspostavio je jasnu razliku između nacionalnog naziva "Musliman" (s velikim "M"), koji se odnosio samo na muslimane-Slavene srpsko-hrvatskog jezika i vjerskog naziva "musliman" (s malim "m"), koji je označavao sljedbenike islama. Dakle, u ovom djelu, koristim pojam "musliman" za period prije šezdesetih godina 20. stoljeća, i nacionalni pojam "Musliman" za period od 1960-ih do 1990-ih, pritom strogo poštujući način na koji se taj pojam pisao u korištenim izvorima. Godine 1993. nacionalni naziv "Musliman" napušten je u korist nacionalnog naziva "Bošnjak" i ja poštujem tu novu praksu. Ali, kada se obrađivani period proteže na vrijeme i prije i poslije 1993., koristim pojam "Musliman/Bošnjak". Pored toga, potrebno je razlikovati pojam "Bošnjak" koji se odnosi samo na pripadnike bošnjačke nacije (muslimanske kulturne i porodične tradicije) i pojam "Bosanac" koji se primjenjuje na sve stanovnike Bosne i Hercegovine, bez obzira na nacionalnost ili vjeroispovijest. Ova se pravila mogu činiti složenim, ali samo ona omogućavaju razumijevanje političke i vjerske historije Muslimana/Bošnjaka.

X. B.

UVOD

Islamska zajednica Bosne i Hercegovine je 21. decembra 2002. proslavila stodvadesetu godišnjicu funkcije reis-ul-uleme, uspostavljene 1882. odlukom austrougarskih okupacijskih vlasti tog doba. Mustafa Cerić, koji je bio reis-ul-ulema 2002., podsjetio je tom prilikom kako je njegov daleki prethodnik Džemaludin Čaušević sastavio jednu molitvu za austrougarskog cara Franza Josepha koja je trebala biti pročitana u džamijama na njegov rođendan i nahvalio je tog kršćanskog cara blagonaklonog prema bosanskim muslimanima. Otada su se, nastavio je Cerić, smijenili brojni carevi i kraljevi, različitog stava prema bosanskim muslimanima, koji su, ipak, preživjeli i odbranili svoj islamski identitet. A onda se okrenuo prema Paddyju Ashdownu, visokom predstavniku međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini:

„Vjerujem da lord Paddy Ashdown ne očekuje da mu sadašnji reis-ul-ulema piše dovu te da od hodža traži da je javno uče na njegov rođendan, jer ovo nije vrijeme careva, nije vrijeme podanika i gospodara, već vrijeme demokracije i ljudskih prava u Evropi, pa tako, nadam se, i u Bosni i Hercegovini. Mi danas svoju dovu upućujemo Allahu, Stvoritelju nebesa i Zemlje, da Evropu i u njoj Bosnu i Hercegovinu sačuva od rata, bijede i siromaštva, da svaki pojedinac, svaki narod i svaka vjera nađe svoje mjesto u Evropskoj zajednici ravnopravnih nacija i vjera.”¹

Kada je došao red na njega da uzme riječ, Paddy Ashdown, nositelj važnih ovlaštenja za obezbjeđivanje provođenja mirovnog sporazuma iz 1995., podsjetio je da je uspostavljanje funkcije reis-ul-uleme najprije izazvalo žestoka protivljenja među bosanskim muslimanskim elitama pa je zlobno dodao da je „dobro znati da već tada, davno prije, autoritarne mjere nisu nužno nailazile na odobravanje”². A onda je podsjetio kako su bosanski muslimani malo po malo prihvatili postojanje reis-ul-uleme, čiji se postupak postavljenja demokratizirao i koji je doprinio suživotu različitih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini. Zatim je iskazao zadovoljstvo zbog ponovnog uspostavljanja

¹ Govor reis-ul-uleme Mustafe Cerića, 21. decembar 2002., u Mustafa Cerić, *Hutbe i govori*, Sarajevo: Oko, 2004., str. 133-135, ovdje str. 134-135.

² Govor visokog predstavnika Paddyja Ashdowna, dostupan na: http://www.ohr.int/ohr-dept/press/presssp/default.asp?content_id=28799

vjerskih sloboda nakon pola stoljeća komunizma te iznio svoj stav u prilog razdvajanja vjere i politike.

Ova razmjena mišljenja reis-ul-uleme i visokog predstavnika ukazuje na potrebu vođenja računa o dugoročnoj historiji Muslimana/Bošnjaka³ ako se želi razumjeti situacija u kojoj se oni sada nalaze i ako se žele istaknuti izvjesni historijski kontinuiteti. Naravno da visoki predstavnik nije car Franz Joseph niti avatar potkralja Indije,⁴ a možda ni Evropska unija nije carstvo. Ali, pozicioniranje bošnjačkih političkih i vjerskih elita u odnosu na međunarodne, danas prisutne aktere u Bosni i Hercegovini, objašnjava se i nekim političkim očekivanjima i strategijama koje su se pojavile u austrougarskom kontekstu a koje su se, s više ili manje uspjeha, aktualizirale u različitim oblicima tokom čitavog 20. stoljeća. Što se tiče reis-ul-uleme, njegova se funkcija zadržala sve do danas, dok su islamske institucije i vjerski život uopće, prolazili u tom istom 20. stoljeću kroz duboke i ponekad surove transformacije.

Naime, ako su u političkoj i vjerskoj historiji Muslimana/Bošnjaka uočljivi izvjesni kontinuiteti, jednako su brojni i preokreti koji su, ponekad, bivali užasno nasilni. Ubistvo nadvojvode Franza Ferdinanda koje je 28. juna 1914. u Sarajevu izvršio mladi revolucionar Gavrilo Princip, označio je početak Prvog svjetskog rata okončanog nestankom centralnih carstava – među kojima i Osmanskog i Austro-Ugarskog carstva – i omogućilo je osnivanje prve jugoslavenske države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Od 1941. do 1945. godine, u toku Drugog svjetskog rata, upravo u Bosni i Hercegovini bit će počinjeni neki od najgorih međunacionalnih pokolja u regiji i tu će se i razviti Titov partizanski pokret, čija je pobjeda omogućila stvaranje druge jugoslavenske države, Federativne Narodne Republike Jugoslavije. U narednim desetljećima, bosansko društvo doživjelo je korjenite društvene, političke i kulturne transformacije među kojima priznavanje postojanja muslimanske nacije 1968. predstavlja samo jedan njihov aspekt.

Iako je Sarajevski atentat svima ostao urezan u sjećanje i mada je Tito bio jedna od velikih ličnosti hladnog rata, Bosna i Hercegovina je decenijama bila odsutna s evropske i svjetske pozornice, uz izuzetak kratkog trenutka slave prilikom Olimpijskih igara 1984. u Sarajevu. Prisustvo jedne muslimanske

³ Oupotrebi pojmova "Musliman", "Bošnjak" i "Bosanac", vidjeti terminološka pojašnjenja na početku ove knjige.

⁴ Vidjeti Gerald Knaus / Felix Martin, "Travails of the European Raj", *Journal of Democracy*, god. 14, br. 3, juli 2003., str. 60-74.

skupine u toj regiji Evrope palo je u zaborav, kako u Evropi tako i u muslimanskom svijetu. Na naučnom planu, neki teoretičari nacionalizma bili su zaintrigirani pojavom jedne nove nacije s imenom koje počiva na njenom vjerskom porijeklu, ali nisu sami istraživali tu pojavu.⁵ Samo neki stručnjaci za Jugoslaviju poput antropologa Williama Lockwooda, historičara Roberta Donie, islamologa Alexandrea Popovica ili politologinje Marie-Paule Canapa, utrljali su put boljem razumijevanju političkih i vjerskih kretanja bosanske muslimanske zajednice.⁶ S druge strane, u samoj Bosni i Hercegovini, priznavanje muslimanske nacije 1968. godine bilo je praćeno velikom historiografskom produkcijom. Iako neki radovi objavljeni u to vrijeme nisu ništa drugo do dosadna ideološka brbljanja, drugi ostaju korisni izvori za razumijevanje historije muslimanske zajednice. Mislim, između ostalih, i na radove Nusreta Šehića, Atifa Purivatre i Ibrahima Kemure.⁷

Raspad komunističke Jugoslavije 1991. godine praćen izbijanjem rata u Bosni i Hercegovini 1992., stubokom je promijenio dato stanje. Svjetsko javno mnijenje otkrilo je stravične masovne zločine koje su nad Muslimanima/Bošnjacima počinile srpske snage, među kojima opsada Sarajeva, logori Omarska i Keraterm i genocid u Srebrenici ostaju kao glavni simboli. U istom mah, množile su se publikacije o ratu u Bosni i Hercegovini, o historiji te zemlje i o muslimanskoj/bošnjačkoj naciji. Dobar dio njih bile su obilježene senzacionalističkim ili aktivističkim tonom i izgubile su uveliko na značaju prekidom neprijateljstava u decembru 1995. godine. Povratak miru mogao je pokrenuti staloženiju naučnu raspravu o bošnjačkoj naciji i o islamu u Bosni i Hercegovini, da napadi od 11. septembra 2001. u New Yorku nisu izazvali

⁵ Vidjeti Ernest Gellner, *Nations and Nationalisms*, Oxford: Blackwell, 1983., str.71-72; Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986., str. 23.

⁶ Vidjeti William Lockwood, *European Moslems. Economy and Ethnicity in Western Bosnia*, New York / London: Academic Press, 1974.; Robert Donia, *Islam under the Double Eagle. The Muslims of Bosnia and Hercegovina 1878-1914*, New York: Columbia University Press, 1981.; Alexandre Popovic, *L'islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1986.; Marie-Paule Canapa, "L'islam et la question des nationalités en Yougoslavie", u Olivier Carré / Paul Dumont (dir.), *Radicalismes islamiques*, Paris: L'Harmattan, 1986., str. 100-150.

⁷ Vidjeti Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.; Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo: Svjetlost, 1974.; Ibrahim Kemura, *Uloga 'Gajreta' u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.

potpuni preokret kod jednog dijela javnog mnijenja i zapadnih medija: od nedužnih žrtava Bošnjaci su iznenada postali potencijalni teroristi, te su se pojavila djela znakovitih naslova poput *Al-Qaida's Jihad in Europe* ili *The Coming Balkan Caliphate*.⁸ Uprkos takvoj atmosferi nepovoljnoj za objektivne i iznijansirane analize, povećano zanimanje za Bosnu i Hercegovinu iznjedrilo je relativno obilnu naučnu literaturu. Tako se 1990-ih i 2000-ih godina pojavilo više općih historija Bosne i Hercegovine i muslimanske/bošnjačke nacije i one pružaju korisne sinteze, ali većini manjka teorijskog propitivanja.⁹ U samoj Bosni i Hercegovini, *Historija Bošnjaka* historičara Mustafe Imamovića nije ništa drugo do sažetak glavnih bošnjačkih nacionalističkih teza,¹⁰ dok se djela politologa Šaćira Filandre oslanjaju na brojne neobjavljene izvore, s tim da mjestimično nude sporna tumačenja tih istih izvora.¹¹

Dakle, historija Bosne i Hercegovine i Muslimana/Bošnjaka doživjela je istinski preporod upravo zahvaljujući djelima čiji su ciljevi bili mnogo uže postavljeni. To vrijedi za historijske radove Hannesa Granditsa i Edina Hajdarpašića o kraju osmanskog perioda,¹² Robina Okeya i Petra Vrankića o austrougarskom periodu,¹³ Zlatka Hasanbegovića, Adnana Jahića i Fabia

⁸ Evan Kohlmann, *Al-Qaida's Jihad in Europe. The Afghan-Bosnian Network*, Oxford: Berg, 2004.; Christopher Deliso, *The Coming Balkan Caliphate*, Westport: Praeger Security International, 2007.

⁹ Vidjeti, između ostalog, Noel Malcolm, *Bosnia. A Short History*, London: Macmillan, 1994.; Robert Donia / John Fine, *Bosnia and Hercegovina. A Tradition Betrayed*, New York: Columbia University Press, 1994.; Mark Pinson (ed.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994.; Francine Friedman, *The Bosnian Muslims. Denial of a Nation*, Boulder: Westview Press, 1996.; Marko Hoare, *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*, London: Saqi, 2007.

¹⁰ Vidjeti Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: BZK Preporod, 1997.

¹¹ Vidjeti Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998.; Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*, Sarajevo: BZK Preporod, 2012.

¹² Vidjeti Hannes Grandits, *Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft. Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegowina*, Wien: Böhlau, 2008.; Edin Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840-1914*, Ithaca: Cornell University Press, 2015.

¹³ Vidjeti Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878-1914*, Oxford: Oxford University Press, 2000.; Petar Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina 1878-1918*, Paderborn: F. Schöningh, 1998.

Giomija o međuratnom periodu,¹⁴ Emily Greble i Marka Hoarea o Drugom svjetskom ratu,¹⁵ Nevena Anđelića, Husnije Kamberovića, Ivice Lučića i Ive Lučić o komunističkom periodu,¹⁶ da ne zaboravimo i monografiju Philippea Geleza o muslimanskom intelektualcu Safvet-begu Bašagiću¹⁷ ili monografiju Zlatka Hasanbegovića o zagrebačkim muslimanima.¹⁸ Sva ova djela nude brojne nove podatke i pravce za razmišljanje o transformacijama muslimanske zajednice i njenih političkih i kulturnih elita, o njenoj političkoj organizaciji i njenim vjerskim institucijama. Ona pomažu da se bolje shvati način na koji se muslimanska/bošnjačka zajednica pozicionirala između imperijalnih i državno-nacionalnih logika, između povlačenja u naslijeđenu islamsku vjeru, pristupanja jugoslavenskom projektu i razvitka vlastitih nacionalnih težnji. Ali ti radovi ne pokrivaju jedan drugi aspekt suštinski za historiju Muslimana/Bošnjaka, to jest razvoj islamskog učenja u Bosni i Hercegovini. Tom temom su se bavili samo autori vezani za Islamsku zajednicu, poput Fikreta Karčića, Enesa Karića, Adnana Jahića ili Amira Karića.¹⁹ Iz tog razloga, pojava političkog islama u Bosni i Hercegovini 1940-

¹⁴ Vidjeti Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941*, Zagreb: Bosana, 2012.; Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica / Islamska zajednica, 2010.; Fabio Giomi, *Making Muslim Women Europeans. Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia*, Budapešt: CEU Press, 2019.

¹⁵ Vidjeti Emily Greble, *Sarajevo, 1941-1945. Muslims, Christians and Jews in Hitler's Europe*, Ithaca: Cornell University Press, 2011.; Marko Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War*, London: Hurst, 2013.

¹⁶ Vidjeti Neven Anđelić, *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*, London: Frank Cass, 2003.; Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.; Ivice Lučić, *Uvod u rat. Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.; Iva Lučić, *Im Namen der Nation. Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien 1956-1971*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2018.

¹⁷ Vidjeti Philippe Gelez, *Safvet-beg Bašagić (1870-1934): aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine*, Athènes: École française d'Athènes, 2009.

¹⁸ Vidjeti Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878-1945. Doba utemeljenja*, Zagreb: Medžlis islamske zajednice u Zagrebu / Institut društvenih nauka Ivo Pilar, 2007.

¹⁹ Vidjeti Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 1990.; Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX. stoljeća*, Sarajevo: el-Kalem, 2004.; Adnan Jahić, *Hikmet. Riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, Tuzla: BZK Preporod, 2004.; Amir Karić, *Panislamizam u Bosni*, Sarajevo: Connectum, 2006.

ih godina, u vidu panislamističkog pokreta Mladih muslimana, prošla je uveliko neprimijećena. Samo je Armina Omerika temeljito proučavala ovaj pokret i vratila ga je u njegov politički i vjerski kontekst, ponudivši nam jednu od najboljih historijskih monografija o Muslimanima/Bošnjacima objavljenih u posljednjih dvadeset godina.²⁰

Izvan historijskih nauka, antropologinja Tone Bringa uradila je nezaobilaznu studiju jednog hrvatsko-muslimanskog sela iz srednje Bosne s kraja 1980-ih godina koja sadrži i duge razrade teme vjerskog života, čije je viđenje, ipak, suviše statično i zatvoreno samo u sebe.²¹ Doktorska teza antropologinje Corneliae Sorabji o islamu u Sarajevu, koja se više zadržava na transformacijama bosanskog islama i njegovim odnosima s ostatkom ummeta (zajednice vjernika), nažalost nikad nije objavljena.²² I konačno, u ratu i u poslijeratnom periodu u Bosni i Hercegovini pojavilo se mnoštvo radova, nejednakog kvaliteta, iz oblasti političkih nauka. Među najozbiljnijim, knjiga Paula Shoupa i Stevena Burga nudi detaljnu i obustranu studiju o ratu, dok su Sumantra Bose i Florian Bieber iznijeli poticajne analize o poslijeratnom kontekstu.²³ Ali nijedno od ovih djela nije se pozabavilo načinom na koji je rat transformirao društveno raslojavanje, nacionalni identitet ili vjerski život svake od zajednica koje žive na tim područjima. S Elissom Helms, Gerom Duijzingsom i nekolicinom drugih antropologa, pokušali smo ponuditi pristup *odozdo* društvenim, kulturnim i moralnim transformacijama poslijeratnog bosanskog društva.²⁴ U Bosni i Hercegovini, Esad Hećimović je objavio prvu razrađenu analizu SDA-ove stranačke države i uloge panislamskog pokreta unutar nje.²⁵ I Marko Hoare je detaljno opisao političke sukobe unutar

²⁰ Vidjeti Armina Omerika, *Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime 1918-1983*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2014.

²¹ Vidjeti Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village*, Princeton: Princeton University Press, 1995.

²² Vidjeti Cornelia Sorabji, *Muslim Identity and Islamic Faith in Sarajevo*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Cambridgeu, 1989.

²³ Vidjeti Paul Shoup / Steven Burg, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, Armonk: Sharpe, 1999.; Sumantra Bose, *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*, London: Hurst, 2002.; Florian Bieber, *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*, Basingstoke: Palgrave, 2006.

²⁴ Xavier Bougarel / Elissa Helms / Ger Duijzings (eds), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, Aldershot: Ashgate, 2007.

²⁵ Esad Hećimović, *Kako su prodali Srebrenicu i sačuvali vlast*, Sarajevo: Dani, 1998.

muslimanske/bošnjačke zajednice, ali je zanemario pitanje političkog islama bez kojeg se ovi sukobi ne mogu razumjeti.²⁶ I ja sam se u više navrata bavio razvojem islama u Bosni i Hercegovini od 1990.,²⁷ dok su neke druge, naročito poticajne analize pružili Dino Abazović, Christian Moe, Eldar Sarajlić i Kerem Öktem.²⁸

U ovom djelu namjeravam vratiti se na politički i vjerski razvoj bosanske muslimanske zajednice u poslijeosmanskom periodu – od 1878. do danas – da bih se zadržao na ratnom periodu 1990.-1995. tokom kojeg su se dogodile naročito brze i dramatične promjene. Dakle, prva četiri poglavlja bave se austrougarskom okupacijom (1878.-1918.), prvom Jugoslavijom (1918.-1941.), Drugim svjetskim ratom (1941.-1945.) i komunističkom Jugoslavijom (1945.-1990.). Tri sljedeća poglavlja posvećena su periodu 1990.-1995. i bave se pozicioniranjem muslimanskih/bošnjačkih elita u odnosu na raspad Jugoslavije, ponovnim stvaranjem muslimanskog/bošnjačkog nacionalnog identiteta tokom ratnih godina i međunarodnim kontekstom unutar kojeg se upisuju ova dva procesa. Osmo poglavlje se vraća na hronološku potku kako bi se pozabavilo političkim i vjerskim transformacijama poslijeratnog perioda (1995.-2012.).

Tokom ovih različitih poglavlja, ponovno razmatram opće prihvaćenu ideju o ravnolinijskom prelasku s imperijalnog na državno-nacionalni poredak i pokazujem da je u slučaju Muslimana/Bošnjaka taj prelazak iz položaja nesuverene vjerske manjine u suverenu političku naciju paradoksalan i da on do danas ostaje neizvjestan. U ovom kontekstu mi je važno bolje shvatiti konkretne uzroke i oblike nacionalne neopredijeljenosti

²⁶ Marko Hoare, *How Bosnia Armed*, London: Saqi Books, 2004.

²⁷ Vidjeti, između ostalog, Xavier Bougarel / Nathalie Clayer (dir.), *Le nouvel islam balkanique. Les musulmans, acteurs du post-communisme (1990-2000)*, Paris: Maisonneuve & Larose, 2001.; Xavier Bougarel / Nathalie Clayer, *Europe's Balkan Muslims: A New History*, London: Hurst, 2017.

²⁸ Dino Abazović, *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije*, Zagreb / Sarajevo: Synopsis, 2012.; Christian Moe, "A Sultan in Brussels? European Hopes and Fears of Bosnian Muslims", *Südosteuropa*, god. 55, br. 4, 2007., str. 374-394; Kerem Öktem, *New Islamic Actors after the Wahhabi Intermezzo: Turkey's Return to the Muslim Balkans*, Oxford: European Studies Center, 2010. dostupno na: <http://www.balkanmuslims.com/pdf/Oktem-Balkan-Muslims.pdf>; Eldar Sarajlić, *The Return of the Consuls: Islamic Networks and Foreign Policy Perspectives in Bosnia and Herzegovina*, Oxford: European Studies Centre, 2010., dostupno na: <http://www.balkanmuslims.com/pdf/Sarajlic-Bosnia.pdf>

koja je karakterizirala muslimansku zajednicu do 1960-ih godina, a koja se objašnjava ne samo izvjesnom nostalgijom za osmanskim imperijalnim poretom već i strategijama lojalnosti centralnoj vlasti kojima su naročito bile sklone tradicionalne muslimanske elite sve dok ih komunistički režim nije marginalizirao. Pri tome se nadahnjujem radovima objavljenim ovih posljednjih godina o drugim balkanskim muslimanskim skupinama,²⁹ o analizama imperijalnih i državno-nacionalnih konstrukcija Balkana kroz pojam "političke lojalnosti",³⁰ te pojam "nacionalne ravnodušnosti" koji je istaknula Tara Zahra, historičarka Autro-Ugarskog carstva.³¹

Također se bavim i konkretnim oblicima koje je poprimilo nacionaliziranje Muslimana/Bošnjaka s tim da prvo podsjećam kako su se do polovine 20. stoljeća muslimanski intelektualci mahom izjašnjavali ili kao Hrvati ili kao Srbi. Nakon toga, od 1960-ih godina, naporedo s promocijom nove muslimanske nacije očituju se i identitetski i strateški paradoksi kojima tadašnji muslimanski i intelektualci i političari nastoje izmaći kroz naglašavanje svoje lojalnosti komunističkoj Jugoslaviji. Raspad jugoslavenske federacije 1990-ih godina od tada stavlja političke i intelektualne muslimanske elite pred izazove koje je bilo teško prevazići, imajući u vidu nemogućnost uspostavljanja muslimanske nacionalne države u Bosni i Hercegovini. Znači da se druga polovina prošlog stoljeća mora smatrati periodom tokom kojeg su muslimanske/bošnjačke elite naizmjenično pokušavale pronaći svoje mjesto u evropskom političkom poretku kojim prevladava državno-nacionalni princip ili su pokušavale izbjeći

²⁹ Vidjeti, između ostalog, Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais: la naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris: Karthala, 2007.; Mary Neuburger, *The Orient Within. Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*, Ithaca: Cornell University Press, 2004.; Burcu Akan-Ellis, *Shadow Genealogies. Memory and Identity among Urban Muslims in Macedonia*, Boulder: East European Monographs, 2003.

³⁰ Vidjeti, između ostalog, Hannes Grandits / Nathalie Clayer / Robert Pichler (eds), *Conflicting Loyalties in the Balkans. The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building*, London: I. B. Tauris, 2011.; Laurence Cole / Daniel Unowsky (eds), *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, New York: Berghahn, 2007.; Fernando Veliz, *The Politics of Croatia-Slavonia 1903-1918. Nationalism, State Allegiance and the Changing International Order*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2012.

³¹ Vidjeti Tara Zahra, "Imagined Non-Communities: National Indifference as a Category of Analysis", *Slavic Review*, god. 69, br. 1, proljeće 1998., str. 93-119; Pieter Judson / Tara Zahra, "Introduction", *Austrian History Yearbook* (special issue on National Indifference), god. 43, 2012., str. 21-27.

najkobnije posljedice tog poretka, a da im to ni do danas nije pošlo za rukom. Premda smatram da su moji stavovi bliski modelima tumačenja nacionalizma kakve su razradili Ernest Gellner, Benedict Anderson ili Rogers Brubaker,³² trudim se, dakle, da istaknem nasumični i neizvjesni karakter izgrađivanja muslimanske/bošnjačke nacije.

U ovom se kontekstu vraćam na identitetska obilježja svojstvena muslimanskoj/bošnjačkoj naciji. Naime, postoje neki elementi kontinuiteta između procesa proizvođenja kolektivnog identiteta muslimana s kraja 19. stoljeća, onih iz 1960-ih i iz 1990-ih godina, ali i brojni preokreti. Naprimjer, intelektualci iz 1960-ih godina trudili su se što više umanjiti značaj islama u muslimanskom nacionalnom identitetu. Trideset godina poslije, s usvajanjem sekularnog nacionalnog naziva "Bošnjak" paradoksalno se javlja i naglašavanje uloge islama u novom bošnjačkom nacionalnom identitetu. Nemoguće je razumjeti političke i vjerske transformacije muslimanske/bošnjačke nacije tokom posljednjih desetljeća ako se nema u vidu taj preokret. Ova je konstatacija bliska zaključcima Vjekoslava Perice ili Klausa Buchenaua u vezi sa slučajevima Srba i Hrvata,³³ i razmišljanjima Danièle Hervieu-Léger, Patricka Michela i Antonele Capelle-Pogacean o odnosima vjerskog i nacionalnog identiteta u Evropi.³⁴

Značajem islama u muslimanskom/bošnjačkom identitetu objašnjava se dugotrajno središnje mjesto koje islamske vjerske institucije imaju u muslimanskoj/bošnjačkoj zajednici. Okrenuta svom statusu nesuverene vjerske manjine, ova se zajednica strukturirala od kraja 19. stoljeća oko svojih tradicionalnih vjerskih institucija: medresa (vjerskih škola), vakufa (vjerskih zadužbina) i šerijatskih sudova. Komunistički režim je raspustio te institucije 1940-ih godina što je doprinijelo brzom sekularizaciji muslimanskog življa, ali nije spriječilo Islamsku zajednicu da se dvadeset godina poslije, izdigne

³² Vidjeti, između ostalog, Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, ; Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1983.; Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996., str. 55-76.

³³ Vidjeti Vjekoslav Perica, *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford: Oxford University Press, 2002.; Klaus Buchenau, *Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945-1991*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.

³⁴ Vidjeti, između ostalog, Danièle Hervieu-Léger, *Religion as a Chain of Memory*, New Brunswick: Rutgers University Press, 2001.; Antonela Capelle-Pogăcean / Patrick Michel / Enzo Pace (dir.), *Religion(s) et identité(s) en Europe*, Paris: Presses de Sciences Po, 2008.

u zamjensku nacionalnu instituciju, položaj koji i danas zauzima samo u drugačijem kontekstu. Dakle, politički i vjerski razvoj muslimanske/bošnjačke zajednice usko su povezani, uprkos procesu sekularizacije započetom između dva rata, ubrzanom komunističkom modernizacijom kojeg religijska obnova u dvije posljednje decenije ne dovodi istinski u pitanje. Dakle, u Bosni i Hercegovini nailazimo ponovo na iste religijske dinamike koje su u drugim istočnoevropskim zemljama već analizirali Patrick Michel i Detlef Pollack,³⁵ a na nivou evropskog kontinenta Danièle Hervieu-Léger i Grace Davie.³⁶

I na kraju, razvoj političke i vjerske situacije u muslimanskoj/bošnjačkoj zajednici ne može biti shvaćen bez uzimanja u obzir panislamističke struje koja se bila pojavila u dramatičnom kontekstu Drugog svjetskog rata i kojeg je suzbila komunistička Jugoslavija, da bi 1990-ih godina uspjela stati u sami centar nacionalne mobilizacije Muslimana/Bošnjaka. Između 1990. i 1995. uspostavljanje nove stranačke države i korištenje islama kao nove diskriminirajuće ideologije, uobličile su, naime, političku i vjersku stvarnost na teritorijama pod kontrolom bosanske armije, iako je poslijeratni period obilježen postepenim povratkom panislamističke struje na onaj marginalni položaj od prije 1990-ih godina. Poslije 1995., odnosi između islama i politike su se opustili i usložnili, u kontekstu rastuće pluralizacije političkog života s jedne strane i vjerskog s druge. Moje razmišljanje o političkom islamu počiva na radovima Oliviera Roya i Gillesa Kepela o „neuspjehu političkog islama”, „opadanju islamizma” i o „postislamizmu”,³⁷ pa je Bosna i Hercegovina možda jedno od mjesta gdje su ti pojmovi i dalje najrelevantniji. U tom kontekstu, iznenađujuća je činjenica da je neuzimanje u obzir političkog islama u Bosni i Hercegovini zajednički nazivnik većine pisanih djela posvećenih toj zemlji. Katkad se to neuzimanje u obzir objašnjava naprosto neznanjem, katkad

³⁵ Vidjeti, između ostalog, Patrick Michel, *Politics and Religion in Eastern Europe*, London: Polity Press, 1998.; Detlef Pollack / Irena Borowik / Wolfgang Jagodzinski (Hg.), *Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas*, Würzburg: Ergon Verlag, 1998.

³⁶ Vidjeti, između ostalog, Danièle Hervieu-Léger, *Le pèlerin et le converti. La religion en mouvement*, Paris : Flammarion, 1999.; Grace Davie, *Europe: The Exceptional Case. Parameters of Faith in the Modern World*, London: Darton, Longmann & Todd, 2002.

³⁷ Vidjeti Olivier Roy, *The Failure of Political Islam*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998.; Gilles Kepel, *Jihad. The Trail of Political Islam*, Cambridge, MA: The Belknap Press of the Harvard University Press, 2003.; Olivier Roy / Patrick Haenni (dir.), "Le post-islamisme", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, br. 85-86, 1999., str. 9-161

dobronamjernom autocenzurom, ali takvo ponašanje nema više opravdanja dvije decenije nakon rata i nakon što je panislamistička struja znatno oslabila poslije smrti Alije Izetbegovića, svog glavnog predstavnika, 2003. godine.

Ako ovo djelo i namjerava dati svoj doprinos raspravama o političkoj i vjerskoj historiji Muslimana/Bošnjaka, ono ne teži da odgovori na sva pitanja koja otvara ovaj poseban slučaj. Perspektiva koju ono nudi jeste perspektiva „odozgo”, usredsređena na političke, intelektualne i vjerske elite muslimanske/bošnjačke zajednice. Ta perspektiva se objašnjava mojim početnim zanimanjem za bosansku panislamističku struju, jednu marginalnu struju koju je neočekivano dovela na vlast 1990. godine uveliko sekularizirana muslimanska populacija. Podrobnija analiza bi bila moguća čak i o tom pitanju elita, naprimjer, preko prozopografije muslimanskih zastupnika iz austrougarske epohe i između dva rata ili kadrova Stranke demokratske akcije iz 1990-ih. Isto tako, ovo se djelo suštinski oslanja na postojeću literaturu, na štampu, te neposrednije, na istraživanja na terenu 1990-ih i 2000-ih godina. Važnost koja se pridaje pisanim dokumentima objašnjava se posebnim uslovima ratnih godina kada je proučavanje domaće štampe bilo najbolji način da se shvate rasprave unutar muslimanske/bošnjačke zajednice.³⁸ Ovaj način rada ima svoja ograničenja i ne zamjenjuje antropološku analizu oblika koje u svakodnevnom životu poprimaju nacionalni identiteti i međunacionalni odnosi, klijentelističkih i korporatističkih praksi na kojima počiva bosanski politički život ili kvalitativnih transformacija prakticiranja religije. Ali zato omogućava ukazivanje na određene političke i vjerske stvarnosti na koje se ne može tek tako odmahnuti rukom i predstaviti ih kao da su „sporedne” i „nereprezentativne”.

Prije nego što predstavim rezultate svog istraživanja, bilo bi dobro razjasniti korištenje nekih pojmova. Najprije, oslanjajući se na Fredericka Coopera i Jane Burbank,³⁹ pod „carstvom” podrazumijevam generalno politički entitet najčešće – ali ne uvijek! – velikih razmjera, koji odlikuje vjerska ili etnička raznovrsnost njegovog stanovništva. To carstvo pokušava da instrumentalizira tu raznovrsnost više nego što je nastoji eliminirati kao što

³⁸ O teškoćama i ograničenjima vezanim za rad na zemlji koja je u ratu vidjeti Xavier Bougarel, „Travailler sur l’islam dans la Bosnie en guerre”, *Cultures & conflits*, br. 47, jesen 2002., str. 49-80, dostupno na: <http://conflits.revues.org/821> i <http://conflits.revues.org/823>.

³⁹ Frederick Cooper / Jane Burbank, *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press, 2011.

rade nacionalne države i zbog toga daje prednost posrednim i decentraliziranim oblicima vladavine. „Apel carstvu” je formulacija koju posuđujem od Ghassana Salaméa⁴⁰ i predstavlja težnju bilo koje političke grupe da se stavi pod zaštitu neke imperijalne vlasti ili bilo koje vlasti koju ta ista grupa doživljava kao imperijalnu. Djelomično se nadahnjujući – ali samo djelomično – radovima Rogersa Brubakera o nacionalizmu i etnicitetu, razlikujem nacionalni identitet, skup mitova, simbola i ostalih identitetskih obilježja koja ocrtavaju promjenjive obrise jedne nacije, i nacionalnu identifikaciju, odnosno način, isto tako podložan promjenama, po kojem se pojedinci prepoznaju u jednoj ili drugoj nacionalnoj tvorevini. U tom je kontekstu nacionaliziranje uvijek reverzibilan proces po kojem identifikacija nacionalnog tipa postaje preovladavajuća u nekoj datoj populaciji, dok nacionalna neopredijeljenost – pojam koji više volim od pojma „nacionalne ravnodušnosti” – označava, nasuprot tome, situacije u kojima preteže namjerna ili nenamjerna distanca u odnosu na nacionalne kategorije. U današnjoj Bosni i Hercegovini, ova dva posljednja pojma imaju negativan prizvuk: „nacionaliziranje” označava srpske i hrvatske pokušaje asimilacije bosanskih muslimana dok je njihova „nacionalna neopredijeljenost” predstavljena kao rezultat posvemašnjeg negiranja njihovog „stvarnog” nacionalnog identiteta. Moja upotreba ova dva pojma je neutralnija i manje specifična. S moje tačke gledišta, naime, „nacionalna neopredijeljenost” koju su bosanski muslimani ispoljavali do 1960-ih godina zasigurno je odraz nekih odnosa snaga, ali ni u kom slučaju nije proizvod čiste prinude. Isto tako, priznavanje muslimanske nacije 1968. i njena prekvalifikacija u bošnjačku naciju 1993. predstavljaju izrazite oblike nacionaliziranja bosanskih muslimana.

Što se tiče odnosa islama i politike, dajem prednost pojmovima koji se i inače koriste u proučavanju savremenog islama, poput islamskog reformizma, islamskog revivalizma ili neosalafizma. Pojam „panislamizma” je problematičniji: zašto tako označavati jedan političko-vjerski pokret u Bosni i Hercegovini od 1940-ih godina do danas, kada se svi stručnjaci za muslimanski svijet slažu u tome da je panislamizam kao organizirani pokret nestao krajem 1930-ih godina? Prije svega, zato što su pojam „panislamizam” koristili sami Mladi muslimani 1940-ih godina a koristio ga je i Alija Izetbegović 1970-ih godina kako bi označio njihovu političku ideologiju.

⁴⁰ Ghassan Salamé, *Appels d'Empire. Ingérences et résistances à l'âge de la mondialisation*, Paris : Fayard, 1996.

Uostalom, pojam „islamizma” nije baš relevantan u bosanskom kontekstu. Islamisti teže islamskoj državi kojom bi se upravljalo u skladu sa šerijatom (islamskim zakonom), dok ovaj pojam u razmišljanjima Mladih muslimana i njihovih nasljednika zauzima tek sporedno mjesto: oni, iznad svega, sanjaju o velikoj muslimanskoj državi koja bi povezala bosanske muslimane s ostatkom ummeta. Po tome su oni, kratko i jasno, panislamisti. To ničim ne prejudicira način na koji ta politička ideologija utiče ili ne na odluke pripadnika te bosanske panislamističke struje jednom kada su došli na vlast. Štaviše, to ne opravdava način na koji su pojam „panislamizam” koristile u polemičke svrhe propagande komunista, srpskih i hrvatskih nacionalista. Ali zagonetka koju čini dugovječnost panislamističke struje u Bosni i Hercegovini do kraja 20. stoljeća mora biti ozbiljno shvaćena, jer ona ukazuje na posebnosti muslimanskog/bošnjačkog slučaja i nalazi u tom kontekstu logično objašnjenje, kako to namjeravam i pokazati u ovom radu.

Na kraju ovog uvoda, želio bih se ovdje zahvaliti nekolicini osoba koje su me podržavale tokom cijelog mog istraživanja. Najprije želim odati počast sjećanjem na pokojnog Rémyja Leveaua, koji me je prvi podstaknuo da radim na islamu u Jugoslaviji i da se zahvalim Gillesu Kepelu, koji je bio moj mentor na doktoratu i koji se od tada nije prestao zanimati za napredovanje mog rada. Također mi je stalo da se zahvalim pokojnom Alexandreu Popovicu i Nathalie Clayer, mojim kolegama iz Centra za turske, osmanske, balkanske i srednjeazijske studije, koji su mi stavili na raspolaganje svoje znanje, savjete i ljudsku toplinu. U Bosni i Hercegovini, posebno se zahvaljujem pokojnom Esadu Hećimoviću, zatim Ahmetu Alibašiću, Husniji Kamberoviću, Dini Abazoviću i Fikretu Karčiću na njihovim poticajnim razmišljanjima i njihovoj praktičnoj pomoći, što ni najmanje ne znači da smo uvijek imali isto mišljenje. Jednaku zahvalnost upućujem Armini Omerika u Njemačkoj i Zlatku Hasanbegoviću u Hrvatskoj. Najsrdačnije zahvaljujem Almiri Drino za odličan prijevod i ugodnu saradnju. Naravno da su greške i nespretnosti koje bi se, ipak, mogle pronaći u ovom djelu isključivo moja odgovornost. Svoje najnježnije izraze zahvalnosti upućujem Ariane, Aurore i Anouk. Godine 2005. odveo sam po prvi put Aurore i Anouk u Bosnu i Hercegovinu, da sam sebe uvjerim da je rat završio. Jeli smo pistacije u Sarajevu, nahranili čitav čopor mačaka u Mostaru i provozali pedalinu u Jajcu. Time želim reći da nijedan drugi boravak na terenu nisam iskoristio bolje od ovog.